

मृजेवृद्धिः असिद्धपरिभाषा विषये पूर्वत्रासिद्धम् इत्यस्य वृद्धि ग्रहणप्रयोजन विवेचनम्

डॉ. जगदीश प्रसाद जाटः
(वैयाकरणशास्त्र विशारदः) प्राचार्य,
गुरुकुल शिक्षा समिति, मौजमाबाद,
जयपुर, राजस्थान, भारता

Article Info

Volume 3 Issue 6

Page Number: 77-97

Publication Issue :

November-December-2020

Article History

Accepted : 01 Dec 2020

Published : 25 Dec 2020

सारांशः— षष्ठ्यन्तेनान्वयस्यादित्यसम्भवदुक्तिकम् । यदा तु तृतीयान्तम् अच् इत्यनेन पदेन गुणादिविधयः संकार्या इति तदा गुणादिपदैः प्रथमान्तैः प्रथमान्तमेव वाच्यदं समानाधिकरण्यबलादन्वेष्यति विशेष्यत्वेन न च विपर्ययेण । अर्थाधिकारे गुणवृद्धिपदयोः स्वरूपपरत्वेनाचं प्रति विशेष्यता सम्भवात् ।

मुख्यशब्दः— मृजेवृद्धिः, असिद्धपरिभाषा, विषये, पूर्वत्रासिद्धम्, वृद्धि, ग्रहणप्रयोजन, लैगवायनः, विवेचनम्

मृजेवृद्धिः इति सूत्रार्थ विमर्शः । ननु लैगवायनः पौराहित्यमिति तद्धितनिमित्तेऽपि घेर्ङितीति¹ गुणस्तु वचन सामर्थ्यादिति निषिध्य इति गुणविधौ तावन्नास्त्युपयोगः । मृजेवृद्धिस्तीको यथा स्यादनिको मा भूदित्यर्थमेतत्स्यात् । न योगविभागासिद्धं मृजेवृद्धिरचः² । मृजेरचो वृद्धिर्भवति । अंगाक्षिप्तेन च प्रत्ययेनाचो विशेषणाद्येन नाव्यवधानन्यायेन न्यमाई इत्यटो न भविष्यति । यदा तु लादेशे जु सितिष्ठदिति पक्षस्तदाऽडागमात्पूर्वमेव परत्वाद् वृद्धिर्भविष्यति । सकृत्प्रवृत्त्या च चरितार्थत्वात् टि कृते पुनः लक्षणं न प्रवर्तते । यदात्वसिद्धवत्सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा लुङि.ति द्विलकारइष्येत । लावस्थायामेवाः क्रियते ।

न च लावस्थायामेव वृद्धेः प्राप्तिरस्ति । अच्येव किङ्.तीति नियमान् । लङ्.श्च डित्वात् तत्र च भिन्न कालप्राप्तयो रशक्यौ विप्रतिषेधः अन्येत्वन्त्यभावेऽन्यसदेशेष्विति परिभाषामङ्गीकृत्य ये वृद्धि निवर्तयन्ति । तन्वेवमपि अतुलक्षण मृजेवृद्धिरिति मृष्ट इत्यादावनिग्लक्षणत्वात् किङ्.ति चेति न निषिध्येत् । एतदपि योगविभागात्सिद्धं मृजेवृद्धिरित्यस्यानन्तरं अजादौ किङ्.ति चेति वक्तव्यमारभ्यते परिमृति परिमार्जतीत्याद्यर्थम् । तत्र योगविभागः करिष्यते ।

अजादौ किडति मृजेरचोवृद्धिर्भवति। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमेतत् । किड.ति यदि भवत्यजादावेवेति तेन मृष्ट इत्यादौ न भविष्यति। ततो वा आजादावपि किडति विकल्पेनेति । एवञ्च नात्र किडति चेति निषेधापेक्षा सिचि वृद्धिस्तयकारस्य या भूत अचिकीषीदिति नैतदस्ति । अतो लोपोऽत्र बाधको भवति प्यल्लोपावियडयण गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्व विप्रतिषेध मिति वचनात् । अयासीदित्यादावाकारस्या तु नास्ति विशेषः वृद्धौ सत्यामसत्यां वा । सगिटो विधानादसंभवश्च । एजन्तमपि न संभवति आत्वविधानात्। रैनौग्ला शब्देभ्यस्त्वाचार क्विबेव नास्ति दूरे सिच् । सत्यामपि वा वृद्धावचि शेषः। गोशब्दस्य तु क्विबन्तत्वेप्यगचीदित्यत्र न सिचि वृद्धिप्रसंग । ऋत इद् धातोरित्यनुवृत्तेर्धातुरेयो धातुर्न कथञ्चित् । प्रातिपदिकमिति विज्ञानादिति कैयट हरदत्तादयः । एवं तु कवेः अकवायीत् विधोः अकवायीत्। पितुः अपितारीत्। अन्तरंगमपि गुणं सिचिवृद्धिर्बाधत इति वदरूपाधवो विरूध्यते। इष्यते चात्रा वृद्धिः स्थिते हीक परिभाषारम्भे धातुग्रहणानुवृत्तेर्भाष वृत्यादावप्रादर्शितत्वात् । पूर्वपक्षावसर एवेकारान्तव्यावर्तनायायोपायीकरणात् । ततश्चेतेपि नामधातावव्याप्ति प्रसज्येत । अत्रैवं वर्णणीयं धातोरिति वद् गत इत्यप्यत्रानुवर्तते। तच्च वाक्यभेदेन सम्बध्यते। ओदन्तस्याधातोः सिचिवृद्धिरिति स्यात् पूर्वैव सिद्धे नियमार्थ ओदन्तस्य धातोरिति । वृद्धिस्तर्हि धातोरेव धातोर्न नामधातोरित्यर्थः । यद् वा बहुलं छन्दसीत्यतो बहुलमित्यनुवृत्तेः सिचि वृद्धिर्नामधातावितस्य भविष्यति नौदन्तस्येति। यद् वा नेटीत्यत्र नेनियोगो विभज्यते। तत्र च गोत इत्येतत्सम्बन्धानुवृत्यानुवर्तते। गोतः सिचि वृद्धिर्न तत इटि गोत इति निवृत्तं हलन्तस्येत्येव।

न च हलन्तस्येति प्रकृतत्वादन्वयवचनाच्चकाराकरणाच्चानुवृत्तमपि गोत् इत्येतदन्नाभावात्कथं सम्बध्येतेति वाच्यम् । योगविभागस्यैव यत्नत्वात् किञ्च ओ तो णिदित्येव सिद्धे गोशब्दोच्चारणमधिकोपनस्तेनेह सम्बध्यते पूर्वत्र तु प्रयोजनाभावाद् सम्भवाद् वा सम्बन्धानुवृत्तेर्वा न सम्बध्यते। न चैवमन्य ओकारो न निवर्तितः स्यादिति वाच्यम् । गोशब्ददन्येभ्यः क्विपाऽनभिधानात् । अस्तु वा तत्राप्योकारान्तोपलक्षणं तथाप्यधिकशब्दोपादानस्य यत्नत्वं न हीयते। अतो नैजन्तनिवृत्यर्थमिक्ग्रहणव्यञ्जननिवृत्यर्थं तर्हि स्यात् अभैत्सीदिति। न नाप्राप्तायां सिचि वृद्धावारभ्यमाणहलन्तलक्षणवृद्धिस्तां बाधिष्यते। यत्र तर्हि सः प्रतिषिध यते प्रकोषीदिति तत्र सिचि वृद्धिर्हलोपि स्यात् । नैष दोषः । नेटीत्यनेन हलन्तस्य वृद्धिः ।

सिचि वृद्धिरिति वा हलन्तस्येति वा सः सर्वापि प्रतिषिध्यते। तदेवमिको वृद्धिर्यथास्यादनिको मा भूदित्येवमर्थं तावदनर्थकं सिचिवृद्धेस्तर्हि प्रतिषेधार्थं मिगलक्षणत्वमेषि तव्यम्। न्यवचीत् न्यधुवीत् णूदक्तौः धूवि धूनने कुटाही अत्राप्यन्तर्भूत सिच् मात्रापेक्षत्वादनन्तरं उवडि सति हलन्तत्वान्नेटीति प्रतिषेधो भविष्यति। यदि तर्हि सिच्यन्तरडं भवति अचैषीत् अहौषीदित्यत्र गुणः स्यात् । अस्तु तस्यैव वृद्धिर्भविष्यति। अकार्षीदित्यादावप्यन्तरडत्वाद् गुणे रपरत्वे च कृते हलन्तलक्षणवृद्धिर्भविष्यति।

अतारीदित्यादौ हलन्तलक्षणाया नेटीति निषेधेप्यतोत्वान्तस्येति³ नित्य वृद्धिः। अलावीदित्यादावुवर्णात् एषु सिच्यन्तरडत्वाद्⁴ गुणावादेशयोः कृतयोरप्यतोत्वान्तस्येत्यत्र वकारस्यापि प्रश्लेषान्नित्य वृद्धिर्भविष्यति। यद्येवं मा भवानवीत् । अभवीदित्यत्रापि वकारप्रश्लेषान्नित्य वृद्धिः प्राप्नोति। सिद्धान्तत्वचेः नेटीति नित्यं निषेध इष्यते। भवेत्स्वातो हलादेरिति विकल्पः नैष दोषः सिच्यन्तरडे

ह्यन्तर्गणित्यत्र⁵णिश्चिग्रहणं न कर्तव्यं भवति। कथम् औनयीदश्चपीदिति। अन्तरत्वाद्गुणायादेशयोः कृतयोर्यातानां नेत्येव सिद्धि तस्य स्थानेऽचिभवीति नेशयिष्यामः । अतोलान्तस्ये त्यत्र वकार प्रश्लेषानित्यप्राप्तावृद्धि रचिमव्योर्नेतिसिद्धमिष्टम् नन्वेवं भवेर्नित्यनिषेध एव स्यात्। विकल्पश्चेष्ट्यते। नैषः दोषः। मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति अचिमव्योर्वात लक्षणपूर्वनित्यैव वृद्धिनिषिध्यते न पराविकल्पितापि। यत्त्वगवीदित्यत्रापि।

वकारप्रश्लेषाद् विकल्पं बाधित्वा नित्यवृद्धिः स्यादिति दूषणं तन्न । यथा हि सिचि वृद्धिधार्तुग्रहणानुवृत्तेर्न भवत्येव⁶ मेषापि न भविष्यति।

धातुग्रहणानुवृत्तेरेव । तस्मान्नार्थो वृद्धेरिग लक्षणत्वेन । अत्र वदन्ति यदि सिच्यन्तरडू स्यात् विनी प्रभृतिभ्यो यङ् लुगन्तेभ्यः शिवरिणोनिजिरिणेतिभ्यां च लुङि. सिच्येवा पीदनेयीदचिरापीदिति न स्यात् गुणायादेशयोः कृतयोऽर्थान्तानां नेति प्रतिषेधप्रसङ्गात् । इग्लक्षणयो तु सिचि वृद्धौ तयैवान्तरङ् बाध्यते। यदि स्यान्न क्वापि सिचीगन्तमई सम्भवेत् ततश्चाचिरायी नेति प्रतिषेध प्रसङ्गात्⁷ । इग्लक्षणायां तु सिचित्यादि सिद्धम् । यथा च तया गुणायादेशौ बाध्येते एवं न्यनुवीदित्युवङ् पि वोच्येत । ततश्च नेटीति निषेधाप्रवृत्तेः किङिति चेति निषेधे प्रवृत्त्यर्थं सिचिवृद्धेरिग्लक्षणत्वेमेष्टितव्यम्। ज्ञापकं चात्र णिश्चिग्रहणमेवेति सूत्रमारब्धव्यमिति स्थितं भाष्यकैयटपदमज्यादिषु । वयं तु ब्रूमः । आश्रीयमाणेऽपि सिच्यन्तरङ्देवेवायीदित्यादातरङ्त्वात्प्राप्तमपि गुणं नाप्राप्तेतस्मिन्नारभ्यमाणवृद्धिस्तं बाधिष्यते। ननु वा सति संभवे बाधनं भवति। इह तु गुणोत्तरकालमपि वृद्धेः प्रवृत्तिसम्भवात्कथं बाधनैतत् सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति नाप्राप्तिस्थले तक्रदानेनेव दधिदानस्य कथमन्यथात्रैवोच्यते। अभैक्षीदिति नाप्राप्तायां सिचि वृद्धावारभ्यमाणहलन्तवृद्धिर्बाधिका भविष्यतीति तत्कथं चतुर्धादिन्याश्रमा शप् बाध्येत। भिन्नदेशत्वेनोभयसम्भवात् । एवञ्चाकार्षीदित्यत्राप्यन्तरगत्वाद् गुणात्पूर्वमेव वृद्धिः । एवमलावीदित्यादावपि गुणावादेशात्।

पूर्वं वृद्धिर्भविष्यतीति तदर्थमतोलान्तस्येत्यत्र⁸ वकारप्रश्लेषोऽपि न कर्तव्यः । तथा विमविनिमानेनापि नार्थः । किञ्चास्मिन् तु पक्षे औनयीदश्चयीदित्यत्र वृद्धेः पूर्व गुणायादेशाभावात् यान्तानां नेति प्रतिषेधप्रवृत्तेर्थवदेव णिश्चिग्रहणं वृद्धिश्च स्वविषये नाप्राप्तत्वाद्गुणमेव बाधते न पुनर्त्यनुवीदित्यादावुवडेमपि।

ननु चान्तरङ्त्वात्। किङितिचेति गुणे निषिद्धे वृद्धिविधानसमये तस्याभावान्नाप्राप्तेरसम्भवाद्गुणोऽपि वृद्ध्या न बाध्येतेति चेत् । न अनिग्लक्षणत्वेन निषेधस्य प्रसङ्गात्। अथ भियः क्लुल्लुकनोः कित्करणादनिग्लक्षणस्यापि निषेधः⁹ एवमपि नाप्राप्तया वृद्ध्याबाधित्वत्वादन्तरस्यापि गुणस्याप्रवृत्तौ कुतस्तदुपजीविनो निषेधस्यान्तरस्यापि प्रवृत्ति शंका। तत्र गुणे प्रवृत्त्यभिमुखे तमुपगृह्य प्रवर्तमानया वृद्ध्या निर्विषयीवृत्तो निषेधो नैव प्रवर्तते। तदाहुः भट्टपादाः। भिन्नकक्ष्यागते ये च प्रमाणे यत्र धावतः तयोः शीघ्रण निर्णीतेमथरं न प्रवर्तते इति।

किञ्च नावश्यं बाधक प्रवृत्तिकाल एव सत्त्वं नाप्राप्तिः अपितु तद्विषयो बाध्यस्य प्रवृत्तयवश्यं भावः स च प्रकृतोऽपि।

ननु बाध्यतेदं विवक्षायां मध्येऽपवादा इति न्यायेनोवडेव वृद्धया बाध्येत न गुणस्तस्मात् क्वचित्किञ्चित्प्राप्तमिति बाध्यत्वाकारेण बाध्यं विचिन्त्य नाप्राप्तेविध्यन्तरे आरभ्यमाणवृद्धिर्विध्यन्तरस्य बाधिकेत्यविशेषादुवडमपि बाधिष्यत इति चेत् । यत्र पूर्वपरौ प्रति नाप्राप्ता यस्यापवादत्वमन्योन्याश्रयात् । न च परत्वादुवडो वृद्धिरपवादः परादप्यन्तरस्य बलीयस्तवात् । न च क्वचित् किञ्चित्प्राप्तमित्येव नाप्राप्तिः अतिप्रात् । अन्यथा लविता अलावीदित्यादावुवडपि गुणवृद्धी बाधेत् । तद्विषयस्यापि क्वचित् गुणवृद्धिभ्यां क्वचिद्यच्चयाप्तत्वात् । तयोस्त्वघोरजादौ च सावकाशत्वात् । नापि बाध्य चाकारेण बाध्यं निर्वित्य¹⁰ नाप्राप्तिः नाप्राप्त्या बाध्यत्वं तेन च नाप्राप्तिरित्यन्योन्याश्रयात् । न च स्वविषयप्राप्तकार्यत्वेन सा वृद्धेरपि गुणेन बाध्यतापत्तेः । तस्मादुवड्, घादिरूपेण नाप्राप्तिर्वाच्या न चासावुवडस्ति । तद्वयेन प्राप्त्ययोगव्यवच्छेदात् उवडि च तदभावात्कथं वृद्धया तद्बाधः । तथा च दीधीवेवीटामित्यट् भाव्ये उक्तम् । अदीधयुरित्यत्र जुसि गुणे येन नाप्राप्तिन्यायेन किङ्कति चेत्तेतमेव निषेधं बाधे वा न पुनर्दीधीवेवीटमित्यपि तस्मिन् प्राप्ते चाप्राप्तेनारभ्यमाणत्वादिति । अत एवायं न्यायो भाष्यकृतान्तराभावसाधनाय न्यनुवीदित्यादौ न स्पृष्टः ।

यत्तु भवकाः येन नाप्राप्त इत्यस्य यथोपवर्णितार्थाश्रयणे, 'अचि र'¹¹ ऋत इति रेफविधौ गुणदीर्घत्वानामपवाद इति शास्त्रं श्रुतं तदपवाद व्याहृत्यते । न हि प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णत्वं दीर्घत्वं तेन रूपेण सर्वत्र रेफविधौ प्राप्नोति प्रियति स्र¹² आगतः प्रियतिसीत्यादौ निमित्ताभावात् । तथा 'ऋत उदि'¹³ त्युत्वमपि प्रियतिप्रो प्रियतिम्र इत्यादौ निमित्ताभावात् । तथा 'ऋतो डिसर्वनामस्थानयोरिति'¹⁴ गुणोरपि प्रियतिस्रः पश्येत्यादौ निमित्ताभावात् । यदा तु विशेषाध्यविषये व्याप्तिपर्याप्त्यधिकरणं विधिर्बाध्यत इति पक्षस्तदा घटत एव त्रितयबाधकत्वं रेफविधेः । तस्मिंश्च पक्ष आश्रिते मध्येऽपवादस्याये जाग्रति कथमुत्रोऽपि गुणो बाध्यत इति नोद्यमपि परिहृतं भवति । एतमेव च पक्षमाश्रित्य वृद्धिरूवड् गुणैः बाधिष्यत इत्यभिप्रायेणाभिहितमुपाध्येति अन्योन्यादप्येतिसिद्धयति येन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरस्य वृद्धयाबाधनादिति । तदेतच्च हिताभिधानं न हि गुणदीर्घत्वानामपवाद इत्येतद्येन नाप्राप्त्योच्यते । स्वयैव नाप्राप्त्यभावस्य दर्शितत्वात् । न चापवादत्वमपि नाप्राप्तिविषयत्वमेव परनित्यान्तरप्रतिपदविधिरपि दर्शनात् । ततश्च दीर्घोत्वयोर्विप्रतिषेधे परमिति रेफोऽपवादः गुणस्य तु परस्यापि पूर्वविप्रतिषेधेन तद्वृत्त्यान्तरादौ कण्ठरवेणैवोक्तं येन नाप्राप्त्येऽभिप्रायकत्वे तु पूर्वविप्रतिषेधेन गुणोबाध्यत इत्यभिधानं विरुध्यते । क्वचित् किञ्चित्प्राप्तं स्वविषये सर्वे बाध्यत इति त्वदभिमतेऽर्थे गुणबाधस्य दीर्घोत्वबाधवदयत्नेनैवोपपत्तेः ।

नन्वेवं मध्येऽपवादस्यायेन रेफो दीर्घोत्वम् एव बाधान्तरं तु परं गुणमिति हरदत्ताभिधानं विरुध्यते । यत्र पूर्वं परं प्रति नाप्राप्त्या यस्यावयवादत्वं निश्चितं तत्र मध्येऽपवादा इत्येतस्य विषय इति पूर्वमुक्तत्वादिति चेत् । अहो यथा श्रुतग्राहितां तद् विप्रकृताभिप्रायेणोक्तम् । यत्र पूर्वपरयोरज्यतरस्य प्रवृत्तौ विनिगमकं नास्ति तत्र मध्येऽपवादस्यायः विनिगमकाभावश्च द्वेधाद्वयोरपि नाप्राप्त्या द्वयोरपि तदभावेन गव आद्यो यथा कृजो हेतुताक्ष्णील्यानुलोम्येष्विति¹⁵ ताच्छील्येऽः पूर्वमणं बाधने यशस्करी विद्यते । ननु ताच्छील्येणिनि श्राद्धकारीतिः¹⁶ । द्वितीयो यथा अचि र ऋत^{17,18} इति रेफो गुणदीर्घत्वानि ।

यत्र त्वेकं नाप्राप्तं नापरं तत्र विनिगमकं नाप्राप्तिरेवास्तीति तत्र म येऽपवादन्यायो न प्रवर्तते परिभाषाया अनियमप्रसङ्गे नियमकारित्वात् । रेफेऽपि कस्यापि नाप्राप्त्यभावादस्य नियमप्रसङ्ग इति युक्तो मध्येऽपवादन्यायावतारः । एतेन यदुक्तं इणो यणित्यस्य वृत्तिकृताभिहितं मध्येऽपवादत्वं व्याहन्यते न हि वृद्धिर्वृद्धित्वेन रूपेण यविषये नाप्राप्ताश्रयक इत्यादाविवायं नयन्ति आपन्नित्यादावप्राप्तत्वादिति। तदपि प्रत्युक्तं न हि येन नाप्राप्तिस्थल एव मह येऽपवादन्यायविषय इति नियम इत्युक्तत्वात् ।

न चात्र यणि यजं नाप्राप्त्या बाधेन पुनर्गुणवृद्धीविपर्ययादिति विनिगमकस्य सत्वात्कथं मध्येऽपवादन्यायो दर्शित इति वाच्यम् । इयडोऽपि नाप्राप्त्यभावात्तथा हीकोयणचीत्येव यणि सिद्धे इणो यणविधानमारम्भसामर्थ्याद् बाधक बाधनार्थं तत्र द्वेपि च द्वेयमेत्यत्र सर्वर्णदीर्घः प्राप्तः यन्ति आयन्तीतीयङ् अयनं अयनं आयक इति च गुणवृद्धी तेप्यनैकमपि नाप्राप्तमियङ् स्त्रीति चेत् । न ईयितेत्यादावन्तरङ्गेण सर्वर्णदीर्षण बाधितत्वात् । व्याश्रयत्वाच्च न वार्णादाडू बलीयः दीर्घस्येत् मात्रं निमित्तमियङ् स्तु तदादिः प्रत्ययेति।

ननु यथा चयनं¹⁹ चायक इत्यादावेकदेशाश्रयद्वारापि यणो गुणवृद्धयोश्च समानाश्रयत्वमाश्रीयते।

अन्यथात्र व्याश्रयत्वादन्तरो यणे च स्यात् । गुणवृद्धयोस्तु नेता भाव्यं परिवाप्यमित्यादिरवकाशः स्यात् । अतो यथात्रैकदेशद्वारेणापि समानाश्रयत्वमेव नापि वेत्यत्रापि भविष्यतीति चेत् । सत्यमेकदेशो हि स भवति यो यस्यौत्पत्तिकः यथा नाकयोरकारः इट् तु न तथा औत्तरकालिकत्वात् व्यभिचारित्वाच्च । अनागमकानां²⁰ सागमका आदेशा इति पक्षस्तु नित्यतासमर्थनार्थमेव प्रक्रियायां त्वागमागमिभाव एवान्यथा प्रणिदापयतीति णत्वं न स्यात् । दामात्रस्यानर्थकत्वेनाद्युत्वात् इति कैयटेनाभिधानात् । किन्तु वीदृशामप्यागमानां मास्तु गुणभूतास्तद् ग्रहणेन गृह्यन्ते इत्येकदेशत्वमतिरिष्यते। अतिदेशश्च तत्र प्रवर्तते यत्रागमी निमित्तया कार्यितया वोपादीयते। तत्रागमवतोऽपि प्रत्ययत्वादिव्यपदेशो दिव्यपदि व्यपदेशो जायता मिति। तेनेयविधौ प्रत्ययस्याजादित्वसिध्यर्थमतिदेशः प्रवर्ततां कामं सर्वर्णं तु सन् प्रवर्तते इट्मात्राश्रयत्वे नागमिव्यपदेशानपेक्षणात्।

न च विध्यनाकाङ्क्षितेऽप्यतिदेशाः प्रवर्तन्ते कार्यार्थत्वात् । न च तद् ग्रहणेनैव गृह्यन्ते न स्वमात्रप्रयुक्तमारभन्त इत्यतिदेशार्थः कल्पयितुं शक्यः अप्राप्तत्वेन नियमस्य विज्ञातुमशक्यत्वात् ।

प्रणिदापयतीत्याद्यसिद्धिं प्र सडाच्च। ततश्च सर्वर्ण दीर्घ प्रत्यतिदेशाप्रवृत्तेरिणमात्रस्याश्रय इयङि तु समुदाय इति स्फुटमेव व्याश्रयत्वम् । तदेवमियडोपि नाप्राप्त्यभावं न विनिगमकाभावादारम्भसामर्थ्याद्यण् सर्वबाधे प्राप्ते मध्येऽपवादाद ईयडेव बाध्यते न पुनर्वृद्धिगुणाविति वृत्तिकृत्वोऽभिधानं नानुपपन्नमथवा नानेनन्याय उदहतः किन्तु मध्येऽपवादो यणपूर्वमियङमेव बाट ते नाप्राप्तं तं प्रत्यन्यवकारत्वात्।

न तु गुणवृद्धीविपर्ययादिति नाप्राप्ति न्यायमूलक²¹ एवार्थोऽनेन तात्पर्यतो दर्शितः । अथवा किञ्च एतेन वृत्तिकृल्लिखितप्रमाण्यपरीक्षाव्यसनेन गृहं भक्षयतः पुंसकपाटं पर्यगं यते भाष्योक्तमप्यनादृत्य योऽन्यथाकर्तुमुद्यतः । तत्कथं वृत्तिकृद्

वाक्यविरोधेन निरुध्येते। युक्तियुक्तं²² वचो ग्राह्यं न श्रद्धा जाड्यते। गौरवस्यानुरोधे तु गुरुगौरवमापतेत्। तेन व्यवस्थितमेतत् । आश्रीयमाणेऽपि सिच्यन्तरङ्गेऽवेवायीदित्यादावन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि गुणं नाप्राप्ते तस्मिन्नारभ्यमाणे सिचि वृद्धिर्बाधियते।

न पुनरन्यं नुर्वान्नाधु वीदित्यु वड.मपि विपपर्य यादिति तदर्थं वृद्धेरिग्लक्षणत्वानपेक्षणान्नार्थोऽनेन सूत्रेण एवं चोन्नयनीदित्यत्र येन नाप्राप्तिन्याये जागरूके णिश्चि ग्रहणं भाष्यकारोक्तं ज्ञापकं कथं संगच्छते। कथंतरो च न्यायादप्येतत् सिध्यतीत्यभिधानमुपाध्यायानां ज्ञापकमुपोद्वलयति। कथन्तमो चायं न्यायः सिच्यन्तराभावं साधयति न्यलुवीदित्यादावुवडि न्यायानवतारात् । न चैतावता वृद्धेरिग्लक्षणत्वं सिध्यतीति कथमुद्देश्यविस्मृतिरेव पुनःपुन प्ररिति अपि च न्यायमुपन्यस्यावेवायीदित्यादि प्रयोजनाभिधानं न्यायपराहतत्वात्कथंकारं व्याहन्यते। तदेतत्सर्वं परीक्षकैः परीक्षणीयः ।

यत्तु न्यायमनाश्रित्य भाष्यकृत ज्ञापकमुपन्यस्तमिति केचित् । तन्न । न्यायस्य प्रागुक्तयुक्त्या उवड्यसम्भवे न सिच्यन्तरङ्गाभावात्सिद्धौ सिचि वृद्धेरिग्लक्षणत्वसाधकत्वात् । णिश्चिग्रहणस्य²³ चान्तरंगत्वाद् गुणे कृते तस्यैवायादेशात्प्रागेव वृद्धिप्रवृत्ति ज्ञापकतयान्यथाप्युपपत्तेः । सिच्यन्तरंगप्रवृत्त्यसाध कत्वाच्च न्यायास्यावश्यापेक्षणीयत्वात् । यदपि वस्तुतस्तु यथेव येन नाप्राप्तिन्यायः तथैव मध्येऽपवाद इत्यपि तथा चोवडेव बध्येत न गुणस्तथा चाविरायीदिति न सिद्धदेवोति सिचि सर्वथान्तरंगं नास्त्येवेत्येतदर्थं भाष्यकृत ज्ञापकमुपन्यस्तमिति प्रतिभातीति। तदपि प्रतिभामात्रम् ।

अन्यतरस्य नाप्राप्ते तु मध्ये ऽपवादन्यायविषयत्वस्योपपादितत्वात् । तथा च गुणमात्रबाधेनैवेष्टसिद्धौ ज्ञापकानुपयोगात् अथवा अस्तु सिच्यन्तरंगमेवमपि न दोषः। तथा हि अवे वि ई दिति स्थितेऽन्तरंगत्वाद् गुणे कृतेऽयादेशात्प्रागेव वृद्धिर्भविष्यति वार्णादांगं बलीय इति न्यायात्।

न च समानाश्रय एव सः णिश्चिग्रहणे न प्रागुक्तरीत्यां व्याश्रयितत्प्रवृत्तिर्ज्ञापनसम्भवात् । अत् एव सार्वधातुकमपि दित्यत्र न्यासकृतोक्तं व्यर्वते प्लवन्त इत्यत्रैकादेशात्प्राग् गुणो वार्णादांगं बलीय इति। अत्र चार्थेनडो डित्करणं ज्ञापकमुत्तरकृतादौ । यत्तुः नव्याः – अभ्यासस्य सवर्ण इत्यसवर्णता ग्रहणाज्ञापिताया ईदृशस्यात्वे वार्णादांगं बलीय इति परिभाषाया ज्ञापकानुरोधेन . भू अव्यू अ इत्यादौ शबपेक्ष यण् सार्वधातुकगुणयोः प्रसंग एव प्रवृत्तिः स्वीक्रियते न स्योन इत्यत्र सिचैरौणादिकेन प्रत्ययेचकारस्य चोडि सि उन इति स्थिते इकारस्योऽपेक्षया न प्रत्ययापेक्षेरलघूपधगुणे प्रसक्तेन डित्करणतापि जाया ईदृशस्थले वार्णादांगं बलीय इति।

परिभाषायास्तु ज्ञापकानुरोधेन यत्र मध्यमवर्णमाश्रित्य पूर्वस्यान्येवाश्रित्य मध्यमस्य कार्ये प्रसजतो नत्वेकस्यैव व्याश्रये उभे तत्रैव प्रवृत्तिः स्वीक्रियते। यथा व्यु अ इत्यत्र गुणे अ अतीत्यत्र पररूपे प्रसक्ते गुणो भवति प्राक् । यो तु पूर्वपरिभाषाया एव नडोत्करणात्। क्वचित्क्याश्रयेऽपि प्रवृत्तिमिच्छन्ति तेषां स्योनेत्यत्र लघूपधगुणप्रसङ्गौ दुर्वार एव । अयुक्तं च नियतविषयायाः स्वविषया स्पर्शिन्यास्तस्याः परिभाषाया²⁴ डित्वेन व्याश्रये प्रवृत्तिर्ज्ञापकम् ।

किन्तु युक्तं लघुखण्डस्वतन्त्रपरिभाषा ज्ञापनमेव । अत एव व्यर्वतेप्लवन्त इ तत्रैकादेशात्प्राग्गुणो वाणांदाई बलीय इति स्वतन्त्र परिभाषामाश्रित्य न्यासकृतोक्तं तत्र द्वयोर्मध्येन डित्करणज्ञातायाः परिभाषायाः प्रकृतेन विषय इति तु विनिर्वादां वर्यच्चय भाज एकत्वात्। द्वितीयाया अपि न विषयः । अन्तरकृत्वात् सिज्जलोपशास्त्रस्यासिद्धत्वात् सिच् सत्तायामेव वृद्धयायादेशयोः प्रसङ्गात्तस्य च दशायां सिजिति सिज्जाश्रया वृद्धिरिकाराश्रयश्चापिति स्फुटैव व्याश्रयतेति। तदसत्। न चोदाहरणमादरणीयमिति न्यायादुदाहरणदृष्ट साधर्म्य मात्रेण सामान्य प्रवृत्तपरिभाषाया विषयाऽवधारण कल्पनस्याभियुक्तानुक्तत्वेनाप्रामाणिकत्वात् । प्रकृतदूषण व्यावृत्तिमात्रफलकत्वेन विषयव्यवस्थाकल्पनस्य पक्षेप्युपाधितुल्यत्वात्। एकयैव परिभाषयोपयतावनेक तत्कल्पनस्य प्रयोजनत्वात्। समानाश्रयपरिभाषाया एव स वैरूदाहरणात् । व्याश्रये तु क्वचित् ज्ञापकेनापीष्टसिद्धेस्तदर्थं पृथक् परिभाषाकल्पने मानाभावात् । न च स्योनेत्यत्राति प्रसः । पारिभाषिकमनित्यं ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति न्यायात्।

न चासार्वत्रिकत्वमेवानया विवक्षया विषयविशेषे नियम्यते इति वाच्यम् । तस्य प्रयोगैकनियाम्यत्वात् । अन्यथा चङ् इत्यस्यानित्यत्वात् चुं चु पू चणयोरेव चस्य नेत्संज्ञा । चिण् चङ् चावशादीनां तु भवतीत्यत्राप्यनुगतधर्मनिर्वचनापत्तेः प्रत्युताप्रतिषिद्धमनुमन्तं भवतीति यथा श्रुतार्थानुसारिणावेवायीदित्यत्रापि व्याश्रये तत्प्रवृत्तेर्निर्दङ्कुशत्वात्। ननु नजोजित्वं छोरित्यत्र सतुक्कनिर्देश- ज्ञापकत्वेनान्यथासिद्ध इति चेत्। ना लाघवाद्याश्रयेऽन्तरं प्रवृत्तिपिकत्वस्यैव युक्तत्वात् । अन्यथारूक निर्देश्योडित्वं चेति द्वयं वाच्यं स्यात् । एवञ्च व्याश्रयस्यापि शत्वस्थान्तरात् तुक् प्राक् प्रवृत्तेरल्विधित्वेन स्थानिवत्वाल्लुको प्रवृत्तेर्विश्रादि सिद्धो रूक निर्देश्यो न भवति। दोषश्चापि रूक् निर्देशः । राल्लोपादौ तदनुवृत्तेर्बाधप्रसङ्गात् । तदर्थं विरूका छान्तर निर्देशे गौरत्वात् । छवोरिति द्विवचनानुपपत्तिश्च ।

न च छवोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वावकारेणेतरेतरयोग इति वाच्यं छन्तत्वेन प्रसङ्गात्। तथा च तदवस्थैव द्विवचनानुपपत्तिः न च छवयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा पूर्वेण छकारेणेतरेतरयोगः परस्य छस्योङ् प्रसङ्गात्। वैषम्यात्सं स्यातामुदेशानुपपत्तेश्च । न चान्तरतम्येनेष्टसिद्धिः । त छ समुदायस्य तालव्यत्वात् । अंशतः आन्तर्यमित्यपि नान्तरग्रहणात् गत्यन्तरासम्भवात्तमर्थवाचित्वापि भविष्यतीति चेत् ना अबाट नोपपत्तौ बाधस्यायुक्तत्वात्।

यथोद्देशे परत्वाद्यथासंख्येनान्तरतमपरिभाषाया बाधनाच्च । न च वैषम्यम् । समाहारगर्भतरेतरयोगाश्रयणेन वैरावश्यकल्पनात्। स्यतासी इतिवत् । अथवा त्रिष्वप्येकैकस्याद्वौ द्वावादेशो भवेताम् । तथा सतिलक्ष्यं विरुध्येतेति चेत् । तद् वरन्तुकमनिर्दिश्यव्याश्रयेऽपि वाणांदाइ परिभाषा प्रवृत्तिरेव ज्ञाप्यति।

ननु तुक् निर्देशः तस्मात् व्याश्रये ऽपि वाणां दाड,स्य बलीयास्त्वादयादेशात्प्राग्गुणस्यैव वृद्धौ सिद्धमवेवायीदित्यादि । यद् वा अस्त्यत्रापि समानाश्रयत्वं । तथा हि अवेवि इदिति स्थितेऽयमेवेतमपेक्षयां प्राप्नोति तमेवापेक्ष्य वृद्धिरपि। सिचो होटि कृते नागमकानां सागमका आदेशा भवन्तीति इ एतावान् प्रत्ययः सिच् तथा चकार व इत्यादाविवैकदेशद्वारापि समानाश्रयत्वमिट् च सिचो इति

प्रतेयादेशोऽपि वृद्ध्यासमानाश्रय एवेति। यद् वा। डसादेशे कृते तदेकदेशस्य सकारस्येष्ट ईटीति लोपे कृते च। शिष्टस्य भागस्येकारमात्रस्यापि प्रत्ययत्वं सिद्धं च। सन्यडो²⁵रकारलोपे सकारयाकानयोरिव।

न च सिचलोपस्यासिद्धत्वादिष्मात्रस्याप्रत्ययत्वप्र सङः। यदि हीकास्यावशिष्टस्य स्वतः प्रत्ययत्वं न स्यात्ततः स्यादसिद्धत्वेनादेशलक्षण प्रतिषेधः। सति तु तस्मिन्प्रयोजनं। न चासिद्धत्वेनेकारस्य प्रत्ययत्वं प्रति बध यते। उक्तयुक्तेकारमात्रस्यापि प्रत्ययत्वे प्रत्यक्षेरिति असिद्धत्वानुमितावयवेत् तद् व्याघातात्। अन्यथार्होलुप इत्यादावपि भाष्यमते यस्येति गदिभागात्पृथगतो लोपे कृते तस्य यकाराडार्धधातुकविशेषापेक्षतया सिद्धे बहिरङ्मित्यसिद्धत्वेन यमात्रस्य यत्वात् प्रत्ययत्वाच्च लुप् न स्यात्। तथा पापवक इत्यत्रासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धिर्वदतोलोपस्य हल इति यलोपो न स्यात्। मगधक इत्यत्र च क्यस्य विभाषेति न स्यात्।

समुदायलोपे तु उपधावृद्धिप्र सङः। यत्तु लो लु त इत्यादौ यलोपेऽसिद्धत्वमकिञ्चित्करमिति। गलोपो निष्प्रत्यूह इति। तत्र असिद्धत्वे यमात्रस्ययङ्त्वा यलोपासिद्धेः समुदायलोपे च गुणप्रसङ्गात् न धातुलोप इत्यस्य प्रत्याख्यानात्। किञ्च चेक्षियस्तोष्टुव इत्यत्रातो लोपस्य स्थानिवत्वादुवङ् जाते स न स्यात्। अन्तरङ्गेऽस्मिन्कर्तव्ये तु प्रत्य यापेक्षास्य यलोपस्यासिद्धत्वेनाकारस्यप्रत्ययत्वात्। ततश्च चेक्षियस्तोष्टुव इत्यादौ स्थान्यकारस्तदाश्रयाचियुडौ भविष्यतः स हि यकारे लुप्ते प्रत्ययसंज्ञा चाङ्,जादिश्चेत्यु क्तिर्विरुद्धे ते ति कथमकिञ्चित्करं यदपि अन्तरङ्गत्वात्सिजलोपशास्त्रस्यासिद्धे त्वाद्वासिञ्जत्तायामेव वृद्धययादेशयोः प्रसङ्गात्तस्यां च दशायां सिजेव सिजिति तदाश्रयवृद्धिरकाराश्रयश्चापि निः स्फुटैव व्याश्रयता। अथापि कथञ्चित्प्रथमं सिजलोपः स्यादेवमपि वृद्धिविधौ तस्यासिद्धत्वात् तं पश्यन्तीति तदाश्रयैवेति व्याश्रयैवेति तदसत्। सिजलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इत्यसिद्धत्वनिषेधात्। न चैकादेश इति वचनात् कथं वृद्धः सिद्धत्वमिति वाच्यम्। एकादेश इत्यनेन विषयस्योपलक्षणात् ह्यत्रैकादेशो जायते। तत्र कार्यमात्रे कर्तव्ये सिजलोपो नासिद्ध इत्यर्थाश्रयणात्।

कथमन्यानि सिजकार्याणि। उक्तयुक्त्य इट एव सिच्चाददोषात्²⁶ यद् 'वा न मुने'²⁷ इत्यत्र नेति योगविभागाद् द्वावप्यसिद्धत्वं न भविष्यति। तथा च सिद्धत्वोपसंख्यानान्यनुक्रम्यवृत्तिकृतोक्तं तदेतत्सर्वं 'नमुने' इति योगविभागेन साध्यते न इत्येत्यवदिष्टे विषये सर्वत्र²⁸ पूर्वत्रस्य प्रतिषेधार्थमिति। इष्टे विषये सर्वत्रेति च वचनात् वृद्धावप्यसिद्धत्वं निषेधस्याते वृद्धेरपीष्टत्वात्। सति ह्यसिद्धत्वेव्याश्रयत्वेन वृद्धयसिद्धेश्यादेशे यान्तानां नेति निषेधप्रसङ्गान्न सिच्यन्तरङ्गममसीति ज्ञापनीयं स्यात्तदर्थं च णिश्चिग्रहणकरणप्रसङ्ग इत्यतिगुरूकरणमात्रमापद्येत। तस्मादिष्टसिद्धये समानाश्रयत्वसिध्यनुरोधेन सिद्धत्वाश्रयणमेव ज्यायः। तदेतदभ्युपेत्यासिद्धत्वप्रसङ्गमुक्तम्।

असिद्धपरिभाषा विषये पूर्वत्रासिद्धम् इत्यस्य प्रवृत्त्याभाव विवेचनम्

वस्तुतस्तु नात्रासिद्धत्वप्रसङः असिद्धपरिभाषाविषये पूर्वत्रासिद्धमित्येतन्न प्रवर्तत इति विसर्जनीय²⁹ सूत्रे भाष्यकैयटादौ व्यवस्थितत्वात् । तथा हि सिजलोपोऽन्तरडः प्रत्ययमात्रापेक्षत्वात् वृद्धिस्तु बहिरडाः प्रकृतिप्रत्ययापेक्षत्वात् । इगन्तासिजपरस्मैपदापेक्षत्वेन अपेक्षत्वाच्च । ततश्च सिजलोपं प्रति असिद्धं बहिरडमन्तरडः, इतिष्टसेरसिद्धत्वम् । नाजानन्तर्य इतित्वमित्यं बहुशो व्यभिचारादिति स्थितमाकरो। ततश्च बहिरडपरिभाषा सिजलोपं प्रति असिद्धं च कुर्वता पूर्वत्रेति निर्दिष्टलक्षणविषयाभावात्पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तिं साधयति ।

पूर्वत्रासिद्ध³⁰मित्येतदपि सिजलोपस्यासिद्धत्वं विदधदन्तराद् वा वृद्धरपि तदपेक्षबहिरडत्व निरूपणाद् बहिरडपरिभाषायाः प्रवृत्तिं निहति। अन्तरंगे वृद्ध्यापेक्षितदपेक्षया बहिरड भवति, बहिरडे चापेक्षिते तदपेक्ष यान्तरडमिति व्यपदिश्यते। एवं पूर्वत्रासिद्धमित्यपि । युगपदेकस्यां बुद्ध्यावपेक्षितपरम्परा भवस्थाने भवति।

न चैतदत्र विषयोऽस्ति। सिजलोपं प्रति वृद्धेर्बहिरडत्वेनासिद्धसिद्धौ च पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रवृत्तिः । एतत्प्रवृत्तौ चान्तरस्य सिजलोपस्या सिद्धत्वेन तन्निरूपणाधीननिरूपणबहिरडपरिभाषापि न प्रवर्तते।

एवञ्च जातिपक्षो³¹ सकृत्प्रवृत्त्य चरितार्थयोस्तु यवलयोः परस्परप्रतिरोधेन द्वयोरप्यसिद्धशास्त्र³² योरप्रतिपत्तौ सत्यां सिजलोपस्यासिद्धत्वासम्भवः ।

न चान्तरडं परिभाषाया 'वाह ऊडित्यत्र'³³ ज्ञापितं तां प्रति पूर्वत्रासिद्धमिति सिजलोपस्यासिद्धत्वे नांतरङ्गयोर्युगपदवस्थानासम्भवेनाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षो ह्यत्राश्रीयते तत्र सिजलोपे उपस्थितमिदं भवत्यसिद्धबहिरडमन्तरड इति। ततश्च तदेकवाक्यतापत्तायसिद्धपरिभाषायास्तेन सह पौर्वापर्या³⁴ सम्भवान्नास्यामन्तरडत्वाभिमतः सिजलोपो सिद्धो भवितुमर्हति ।

यदि तु व्यक्तीपक्ष आश्रीयते ततो द्वयोरप्यसिद्धरित्वयोः पर्यायेण प्रवृत्तिः स्यात्ततश्च सिजलोपस्यासिद्धत्वे व्याश्रयत्वे न वार्णादामित्यस्याप्रवृत्तौ अयादेशोयान्तानां नेति वृद्धिनिषेधादवेवयीदिति स्यात् षस्त्रेस्त्वसिद्धत्वेवेवायीदिति। न च द्वैरूप्यमिष्टं न च निष्ठार्थशास्त्रप्रवृत्तिः । यदुक्तं चक्रके तिष्ठतो व्यवस्थेति।

तेनाचेचायीदितिष्टरूपसिध्यनुरोधेन लाघवान्³⁵ जातिपक्षमेवाश्रित्य विनिगमनाविरहादुभयमप्यसिद्धत्वं न प्रवर्तत इत्येष³⁶ रमणीयम् । यत्तु स्वयं समादधुः- यदा सर्वे सर्वपदादेशा इति मते सिजलोपोऽपि इषमात्रस्यादेशस्तदा तस्य स्थानिवदादेश इति प्रत्ययत्वं सिच्चं च निर्बाधं न हि तत्रासिद्धत्वं किञ्चित्करम्। एवं लोलुव इत्यादावतो लोपेयमात्रस्यापि एतेन न च सिजलोपस्यासिद्धत्वादिण्मात्रस्य प्रत्ययत्वप्र सङ्ग इति फलग इति । तदेतद्रान्तप्रलपितं तथाहि 'एरूरि'³⁷ त्यादौ यत्रानर्थक्योरुद्देश्यविधयभावेन निर्देशः तत्रायं न्यायः सर्वे सर्वपदादेशा इति। स्थानिकार्यमथाभिधानमादेशे न कुर्यादित्येवं रूपस्य स्थान्यादेशभावस्यानर्थके वर्णमात्रेऽसम्भवात्।

तदुच्यते स्थान्यर्थाभिधानसमर्थो ह्यादेशो भवतीति। 'षष्ठी स्थाने योगे'³⁸ त्यनेन चायमर्थो भाष्येव स्थापितः³⁹ ।

अभिधानसामर्थ्यं च भावरूपस्य शब्दस्य धर्मो न भावात्यतो लोपस्य तत्र हि निवर्तमानार्थाभिधानसामर्थ्यामवशिष्टस्य लौकिकव्युत्पत्त्या कल्पयते न तु तत्र लोपः किञ्चित्करः। एवं स्थिते यदि सिजादेर्विकरणस्य स्वतः प्रकृत्यर्थेन वार्थवत्वमाश्रीयते। ततस्तन्मात्रस्य प्रयोगे प्रसक्तेऽन्तेन तु तत्र लोपः। किञ्चित्प्रयोगो विधातुं शक्यत एवेति समदाय लक्षणं नोदेति। अथानर्थकः तर्हि न तस्यार्थाभिधानाय प्रसः न चेकारमात्रेणाप्यनर्थके न स्थान्यार्थाभिधाननिर्वाह इति न्यायोत्थानमेव नास्ति। उभयोरनर्थकत्वात्। किञ्च पुकमेरित्यादौ समुदायग्रहणं लोटो विशेष्यस्य विशेषणेन तदन्तविधेः। उरित्यत्रापिन्नकृतस्य लोट एव विशेष्यत्वे नोपरित्वात्तदन्तविधेः सम्भवात्। इह तु कथमिष इत्यस्य स्थानित्वेनोपस्थितिः⁴⁰। सिच इत्यभिधानात् यदागमस्तद् ग्रहणेन गृह्यन्त इति चेत् तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सकार एव लोपस्य।

स्थानी नेस् शब्द किञ्च इट ईटीत्यत्रेति पञ्चम्या सिचं प्रतीये बाधित्वेन निर्देशादितः स्थानीत्यनन्तर्भावः सूच्यते। अन्यथा वध्यवधिमतोर्भवो न स्यात्। प्रतिकमुच्यतेइस इ मात्रमादेश इति। विशेष्य सन्निधानाच्च। येन विधिस्तदन्तस्येत्येतदपि नास्ति।

न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेष्टसिद्धिः। तथा सत्यचेचायिस् इत्येता स्थानित्वं⁴¹ स्यात्। निर्दिश्यमानस्येति सकारमात्रस्य चानत्विस् शब्दस्य। एतेन इमात्रमादेश इत्यपि प्रत्युक्तं न्यायविषयत्वस्योपवर्णितत्वात्। किञ्च इकारस्यादेशत्वमपि कथमवधार्यताम्। न ह्यत्र सानुरितिवत्प्रथमया निर्दिश्यातो लोप इति च नेकारस्य संज्ञानाप्येकदेशेन समुदायलक्षणलोपस्य न च यवत्वात्।

न च निर्दिष्ट आदेशतां प्रतिपद्यते। कथं तर्हि सिच् इसादेशः दाशब्दस्य च दाप् शब्द आदेश इत्युच्यते। सत्यमस्त्यत्र वचनं 'आद्यन्तौ'⁴² टकिताविति⁴³। अत्र हीतसंज्ञको टकारककारा वाद्यन्तयोः संज्ञेति व्याख्याय आर्धधातुकस्येडित्यत्र इकारः च आदिर्यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणादिकारादिरादेश आर्धधातुकस्य भवतीति व्याख्यातं भाष्ये एव पुगित्यादावपि। ततश्चेडादि शब्देनैवान्तरं न स्यात्सिच इकारादिरिच्छाब्दएवादित्यते। यदुच्यते-अनागमकानां सागमका आदेशा भवन्तीति। लोपे तु नास्तु पापः।

न च लुप्यमानार्थप्रतीत्यान्यथानुपपत्त्या लोप एव स्वान्यार्थाभिधानसमर्थमादे शब्दवर्णमाक्षिपतीति वाच्यम्। लुप्यमानस्य सिच एव अनर्थकत्वात् तदर्थप्रतीरप्याता वेनार्थापत्तेरसम्भवात्। सत्यपि वासम्भवे इकार एवाक्षिप्यत इत्यत्र प्रमाणाभावः।

सन्निधेरिति चेत् परस्यापि तत्तथात्वात्। ततश्च लोलूयितेत्यादौ यशब्दस्येकार एव स्थानं प्रशब्दः। शब्दपरविप्रतिषेधेन परसन्निधेर्बलीयस्त्वात्। तदेवमस्मदुत्तरीत्या इकारमात्रस्यैव सिच्चादपेक्षयोपुथायादेशयोरस्ति। समानाश्रयत्वं परस्मैपदस्य सिच् विशेषणत्वात्। सिच एव तयाश्रयत्वे नोपादानात्।

ननु परस्मैपदग्रहणं सिच उपलक्षणं परस्मैपदे यो दृष्टः सिचिति आहोस्विविशेषणमाद्ये अचेष्टेत्यत्रापि स्यात्। अन्त्यो तु विशिष्टनिमित्तत्वे विशेषणस्याप्याश्रयणात्समानाश्रयत्व व्याघात इति चेत्। न सिचः परस्मैपदे नोपलक्षणसामर्थ्यादिवान्त्यने पदे प्रसङ्ग वारणात्। अन्यथा किं रूपलक्षणेन कृतं स्यात्। पदद्वयान्यत्र सिचोऽदर्शनात् यद् वा परस्मैपदग्रहणमात्मनेपदीभावोपलक्षणं व्याख्यास्यामः गमेरिट परस्मैपदेष्वित्यत्रेव प्रयोजनं वेक् सूत्रानारम्भलाघवम्। अथवा सिचि वृद्धिरतडीति वक्ष्यामि। एवं चात्यन्ताय लाघवं सिद्ध्यति।

समानाश्रयत्वं च। यत्तु प्रधाननिमित्तापेक्षे समानाश्रयत्वेऽशंशमि अशं शामिशं शमं शमं शाम शंशाममित्यत्रापि णिनिमित्तस्य डोकारलोपत्वा सिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्चिण्णमुलोरिति दीर्घो न स्यात्।

तयोरप्राधान्येन णेरेव दीर्घ प्रतिनिमित्तत्वेन समानाश्रयत्वात् इति तन्ना। अत्र चिण्णमुलोर्विशेषणत्वस्य विवक्षितत्वात्। विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोर्यथा लक्ष्यरून्नेयत्वादिति। तदेवं सिच्यन्तरस्य स्थितत्वात्यनुवीदित्यादि सिद्धनार्थः सिचि वृद्धेरिग्लक्षणत्वार्थेन स्थानिनियमार्थेन चेक्सूत्रेण

वृद्धि ग्रहणप्रयोजन विवेचनम्

अत्र च किमेतावता वृद्धेरेव अत्रैवानिग्लक्षणाया निषेधः प्रतिपाद्यते। आहोस्विद् गुणस्याप्यनिग्लक्षणस्यैव। आद्ये गुण आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनानामा भूदितिको गुण इति सूत्रं तावत्कर्तव्यमेव तत्र गुणग्रहणं वृद्ध्यननुवृत्त्यर्थमिति यन्नाभावावन्तरतमपि गुणपदेन सम्बध्यत इति गुणसंज्ञया विहितो गुण इत्यर्थो न लभ्येतेति त्यदाद्यत्वेति प्रसङ्ग एको दोषः। न धातु लोप इति वृद्धेर्निषेधो न सिध्यतीति द्वितीयः। तत्र वृद्धिपदोपादाने गुणस्य निषेधो न सिध्यतीति तृतीयः। गुणपदस्याप्युपादाने गौरवं चतुर्थः। इग्लक्षणस्य गुणस्य प्रतिषेधार्थं गुणः किङिति चेति⁴⁴ पुनर्गुणग्रहणं कर्तव्यमिति पञ्चमः। अनिग्लक्षणवृद्धिप्रतिषेधार्थं वृद्धिरिति वक्तव्यमिति षष्ठः। एवमपि कामयत इत्यादौ वृद्धिप्रतिषेधप्रसङ्ग इति सप्तमः। एतदुद्धाराययति तच्चठत्यष्टौ दोषः। द्वितीयोऽपि प्राञ्चश्चत्वारो लैगवायन इत्यत्र गुणप्रतिषेधप्रसस्तदुद्धाराययति तव्यंचेति षट् दोषाः तस्माल्लाघवायेहैव वृद्धिग्रहणं कृत्वाभिवृद्धेः प्रतिषेधायेग्लक्षणत्वमिष्यत इति स्थितं महाभाष्ये उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थे वृद्धिग्रहणं कर्तव्यमिति।

तदेव हृदयशून्याभिधानं यतः प्रथमे गुणं विधौ सर्वत्र स्थानिनिर्देशात्ज्ञापकैश्च सन्ध्यारव्यञ्जननिवृत्ते रूक्तत्वात् कु सनोः कित्करणादिना वानिग्लक्षणस्याविगुणस्य प्रतिषेधसमर्थतान्नार्थ इको गुण⁴⁵ इत्यनेन यन्नाभावादित्वप्ययुक्तम्। अदेङ्. गुण इति प्रकृते पुनर्गुणग्रहणस्यैव यत्नत्वात्। न च वृद्ध्यननुवृत्त्यर्थं तत्त्व्यवहितत्वेनानुवृत्त्यप्रसङ्गात्। अनन्तरेण गुणेनैव विधेयाकाङ्क्षा पूरणात्। स्वरितत्वादनुवर्ततेति चेत्। तर्हि यद्यत्रानुवृत्तौ प्रयोजनसन्निधानमनुवर्तता। अथ वृद्धिविधावप्यात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनानामुक्तयुक्त्या नास्ति सम्भवस्तर्हि प्रयोजनाभावादाकाङ्क्षा विरहान्न सम्भक्ष्यते। स्वरितत्वं च न व्यर्थं सम्बन्धानुवृत्त्य न धात्वित्युत्तरार्थत्वात्। ततश्च चतुर्थन्तादोषागर्भस्त्रावेणैव गताः। पञ्चमषष्ठावपि निष्प्रयोजनत्वात्सामान्येन निषेधविज्ञानादपास्तौ। सूत्रानारम्भे इक् पदोपस्थानाभावेनेग्लक्षणानिग्लक्षणव्यपदेशासम्भवाच्च। कामयते लैगवायन इत्यत्र च प्रतिविधानस्य वक्ष्यमाणत्वान्न सप्तमोऽपि। पतिव्यं चेत्यष्टमोऽपि सूत्रमापेक्षया लघीयाने वमेतेन द्वितीयेऽपि षट् दोषा इत्यप्यभित्तिचित्रम्। किञ्च स्थानि नियमार्थेग्लक्षत्वार्थं वा गुणग्रहणं प्राक् प्रत्याख्याम तदुभयार्थं वृद्धिग्रहणमप्यन्यथासिद्धत्वान्न कर्तव्यमिति व्यवस्थापिते सति कथं विकल्पस्याप्यवसरः इति यत्। किञ्चिदेतत्।

ननु किडिति चेति निषेधो यद्यनिलक्षणयोरपि गुणवृद्धयोस्तर्हि लैगवायनः कामयते इतीहापि प्राप्नोति। नैष दोषः। कौशल्यकार्माभ्यां च अमूर्धमस्तकात्स्वादकमे इत्यादि निर्देशादनिलक्षणयोः निषेधाभावस्य ज्ञापनात्। न च कमेर्णिङ⁴⁶ भावपक्षे यजिकाम इति निर्देशोपपत्तिः। तत्रापि नोदात्तोपदेशेति वृद्धेर्निषेधात्। न चैवमाचमिकमिनामिति कमिग्रहणानर्थक्यम्। लाघवकरत्वे नेष्टापत्तेः। अथ चैवं वर्णनीयमिह तावत् नदादेभ्यः फगिति नायं फक् किं किन्तु जित् तस्य चोः कुत्वे वावसान⁴⁷ इति चर्चे च फागेति निर्देशो एवं फगित्यादयोऽपि निर्देशाः। एवञ्च कित्वाभावादेवात्र निषेधो न भविष्यति।

यद्येवं किति चेत्या⁴⁸दिवृद्धिरपि न स्यात्। मैवं किति चेत्यत्र जकालोऽपि प्रश्लिष्यते भावितावस्य कित् किति जकारस्य संयोगान्तस्येति लोपात्। कुतस्तर्हि किडिति णितीत्यादावपि न तत इति चेत्। न फलोस्येय इति विज्ञानात्संत्। अथवा वैचित्र्यार्थं क्वचिन्नकृत इत्यन्यत्रापि न भवितव्यमिति नायं नियमः। जकारस्य प्रश्लेषे किं मानमिति चेत्।

यत् किडिति चेत्यत्र गकारस्य प्रश्लेष यद् वालान्तस्येत्यत्र वकारस्य तत्राभियुक्तस्मृतिरस्तीति चेत्। तानेव प्रतिब्रूमः स्मर्यतामेतदपीति लाघवायेति⁴⁹ क्षिति चेत्यत्र तु जकारो न प्रश्लिष्य नेति वृद्धिविधिवैयर्थ्यपातात्। न चानिष्टार्थं प्रश्लेषोऽपि त्विष्ट सिद्धये इष्ट निर्णयं स्तु लक्ष्यानुरोधे न प्रश्लेषान्तरसमानयोगक्षेमत्वात्। न हितेष्वपि विशिष्य नियामकं शक्यते वक्तुमथवा पदे तत् किति⁵⁰ चेति किडिति चेत्येव स्पष्टं परिष्यामि। किं तां तद्धितानां जितामेव स्वीकारात्। न च स्वरसिद्धिः। कितस्तद्धितस्येति त्यत्रापि जकारप्रश्लेषाजितस्तद्धितस्येत्येव निर्देशाच्च।

न चैवं जाहवोऽपि जस्येत्वं स्यात्ततश्च कर्णाजाहमित्यत्र वृद्धिप्रसङ्गः वुट् यस्यानित्यत्वात् दुंचुचादिवत्। चित्करणसामर्थ्याच्च। अन्यथा जित्वेनैव स्वरस्यापि सिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्। न च श्रवणार्थश्च प्राथम्यात्तस्यैव तत्कल्पनात्। बहुकार्यानुरोधात्जित्वमेव वरमिति चेन्न। अन्यतरस्येत्वेऽवश्यनाधानीयेऽसंजात विशेषिनान्त्येत्वेनान्तरडेण वचे यद् वतोऽभिधानप्रतिबद्धप्रत्ययत्वापेक्षतया बहिरङ्स्यानित्यतया च क्लृप्तस्यादीषस्यैव बाधकल्पनस्योचितत्वात्।

अथवायायादिः करिष्यते। वलि लुप्तो यकारः किमत्रमानमिति चेत्। व्याख्यानमेवान्यत्रैव अवश्यं च फगादीनां जित्वमेवाश्रयणीयम्। कथमन्यथेग्लक्षणयोरपि गुणवृद्धयोर्निषेध⁵¹ इति विज्ञायमानेऽपि लैगवायनादौ स च स्यात्। ओर्गुणस्यापि गुणश्रुत्येकपदोपस्थाने नेग्लक्षणत्वात्।

न च निर्दिष्टस्थानिकत्वादानुपस्थानम्। सार्वधातुकगुणादावप्यस्य मिदेरित्यादिस्थानिनिर्देशाविशेषत्। ओरित्युक्ते थत्रानिकप्रसङ्ग इति चेत्। मिदिमृज्योरप्यलान्त्यस्येत्यनिक एव प्रसङ्गेन अनियमप्रसङ्गात्। पदोपस्थानं त्वत्रापि मानं श्रौरिति वचनादनिको प्रसङ्गाल्लकपदस्योपयोग इति चेत् न। श्रोकारस्य किमुकारस्येति प्रकृत्यंशे प्रतिपदो कृत्वादोकारस्यैवेति विपर्ययस्य चानेनापास्यत्वात्। ओकारस्य गुणविधानमत्सवर्णार्थं स्यात्। न च चान्तरतमपरिभाषा बाधः वचनप्राप्ते तस्यदोषत्वात्। त्यदाद्यत्व इव गव्यमित्यत्र विकारप्रतिकार प्रतिषेधार्थं वा स्यात्। मो राजीतिवत्⁵²। न च वान्तोऽपीति व्यर्थं औकारार्थत्वात्। गव्यति गव्यते इत्यत्रौकारार्थञ्च।

अत्राभत्वेन ओगुणस्य प्रसङ्गात् । अत्र नव्याः ओ रित्यत्रेक इत्यस्यान्वयोविशेषणतया वाच्यः विशेषणं च निर्णीतस्य विशेष्यस्याति प्रसङ्गपरिहारायोपादीव तेन तु विशेष्यतावच्छेदकनिर्णयाय तथा च विशेषण वादिनापि ओरित्यस्यार्थ निर्णयोन्यथैव वाच्यः। तत्र यधुकारो विशेष्यम व्यभिचारात् विशेषणत्वासम्भवः यद्योकारोऽसम्भवादिति विमिति । तन्न । ओरिति श्लिष्टात्पदादुकारौकारयोर्द्वयोः समुच्चयपर्यपर्यायरूपस्थिता चोकारस्य व्यवच्छेदार्थमिक इत्यस्य विशेषणत्वेनान्वये बाधकाभावात्।

न च विशेषणतयाप्राग्विशेष्यतावच्छेदकनिर्णयात्सिद्धिः। ओरित्यत एव उत्तौत्वे न चावच्छिन्नयोर्विशेष्ययोर्निज्ञातत्वात्। न चैकधर्मावच्छेदेनैव विशेष्योपस्थितिर्विशेषणान्वये तन्त्रम् । सशंखचक्रो हरिः चरूष्यात् । सैधवः वृक्षोक्षः आर्चः पादः अन्नं माष इति नानार्थस्यात्वे एकरूपेणोपस्थित्यभावेऽपि तद्दर्शनात् ।

न च हरिपदो पदोपस्थाप्यत्वादैनैकरूप्यम् । पुष्पितौ⁵³ पुष्पं च तौ मतौ च संतावृत् इत्यादौ तकारान्तयोः श्लोष उपस्थापकै क्वासम्भवेन विशेषणान्वयानापत्तेः। किञ्च अस्त्यत्रापि विशेष्यतावच्छेदकमोत्वमेकमेकमेव लाक्षणिकालाक्षणिकसाधारणम् उकारे ओकारे च।

तदादायाति प्रसङ्गे प्राप्ते इक इत्यनेन विशेष्यते। न च लक्षणपरिभाषया निर्णयः। वर्णनिर्देशे तदभावस्य सर्वसंमतत्वात्। तथा चासिद्धवत्सूत्रे टुकः सिद्धत्वखण्डनावसरे 'ओर्गुणापीत्यत्र'⁵⁴ ओरित्यकारोकारयोश्चाद्गुणद मिड सोश्चेति पूर्वरूपेण निर्देशमुत्तरार्थमाश्रित्येहाकारस्यापि यणप्रसङ्गमाशङ्क्य ह्योरित्यनुवृत्त्य विशेषण इकारस्यैव भविष्यतीत्युक्तं भाष्यादौ। तथा उदीचां माङ् वृत्त्यत्र व्यतीहार इति माङो विशेषणं शक्यते यत्रापि वक्तुम् । यद्योः माङ् इति लाक्षणिकस्योऽपि ग्रहणादुत्वं मेङ्त्वं च विशेष्यतावच्छेदकं तर्हि व्यर्थविशेषणमनर्थव्यभिचारात् । अथ प्रतिपक्षपदोक्तस्य ग्रहणादौत्वं माङ्त्वं च तर्हि असम्भव इति। अथ लाक्षणिकालाक्षणिकसाधारणमोत्व माङ्त्वं त्वं वावच्छेद की कृत्य विशेष निर्णयाय विशेषणं प्रवर्तते तदन्वयाच्चावच्छेदकविशेषनिर्णयः। तर्हि समः समाधिरन्यत्राभिनिवेशात् । तस्माद्विलक्षणत्वमप्याश्रयता फगादीनां जित्वमेवाश्रयणीयन्ता तश्च कित्वादेव लैगवायन इत्यत्र निषेधो न भविष्यति। कामयत इत्यत्रापि णित्वसामर्थ्यान्डित्वेऽपि वृद्धिर्भविष्यति।

न च णित्वं णेरनिटीति सामान्यग्रहणार्थतयोपक्षीणां डित्वस्यापि आत्मनेपदार्थत्वे नोपक्षीणत्वात्। अथोभयोः सावकाशयोरप्यपवादत्वाच्छब्द परविप्रतिषेधाद् वा निषेध एव स्यादिति चेत् ।

एवं तर्हि कमेर्णिङि⁵⁵त्यत्र द्विणकारको निर्देशः तत्रैकः सामान्यग्रहणार्थोपरो वृद्धयर्थः क्व पुनरयं निर्दिश्यते । यद्यादौ द्वितीयस्यैत्वं न प्राप्तोत्यनादित्वात् । अथातेडस्यैत्वं न स्यादनन्त्यत्वात् । स्यादेतत् मास्त्वित्वं लोपोऽत्रैकस्य भविष्यति । हलो यमामितिः⁵⁶। यत्तु एवं हि द्वौ त्रयो वा श्रूयन्त इति द्वावित्युक्तमिति तदसत्। प्रयोजनवत्त्वात्। द्वावेवात्र विवक्षितौ न त्रयः न च द्वित्वेन त्रिप्रसङ्ग विकल्पितत्वात्। लोपेन तृतीयस्याप्यपहारसम्भवाच्च नावश्यकं तृतीयश्रवणमेवमपि परस्य लोपो न सिध्यति। न च परस्येतसंज्ञया लोपः । 'हलो यमामिति' लुप्तेऽपि⁵⁷ पूर्वस्मिन्स्तस्यासिद्धत्वेनादित्वविधातात् । वस्तुतस्तु पूर्वस्थानिलोपो दुर्लभः तस्यासिद्धत्वेग्लक्षणया एवावश्यं भाव्यत्वात्।

न च प्रयोजनाभावः णे रिति विशेषणीयत्वात् । तेन विना सामान्यग्रहणार्थत्वारम्भवाच्च । एवं तर्हि इत्यत्र णत्वजातेनिर्देशात् द्वयोरपीत्वं भविष्यति। न चात्र णत्वं न प्रतीयत इति वाच्यम् ।

उदित्सवर्णस्य संज्ञेति तस्य टुशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वेन संज्ञिनीणस्य स्ववृत्तिणत्वादिप्रकारेणैवोपस्थितेः वैशेषिकाणामिवार्थं शब्दात् द्रव्यगुणकर्मणां तत्र यदाक्षादिशब्द इवार्थं गतस्य नेकानिटत्वं उत्वादीनि पञ्चप्रवृत्तिनिमित्तानि तदा टु शब्दो णत्वात्मना क्रोडी कृता। सर्वा एव व्यक्तीयुगपदेकमिवोप स्थापयति। येऽपि मन्यन्ते संज्ञा शब्दोप्यसौ स्वरूपं स्वनिष्ठं जाति वा संज्ञिषु यदि पञ्चवर्णेष्वारोप्य तत् प्रकारिकामेव नियमाधत्तेत णत्वादिप्रकारिकमिति। तदापि ततः क्षतिः। टुत्वेनैवैकत्वमापन्नयोर्द्वयोर्णकारयोर्युगपदित्वलाभात् ।

न येकैकस्यामेव व्यक्तौ तदारोपः व्यक्त्यन्तरे तत्कार्यप्रतीत्यनापत्तेः । किन्तु वाच्यगतजातौ तावत् व्यक्तिषु वा । एवञ्च टुशब्दादुपस्थितस्यैकस्यैवानेकस्य टुत्वेनोपस्थितस्य युगपदित्वं भविष्यति हलन्ताच्चेति⁵⁸ हल् ग्रहणवत् जातिनिर्देशेनाने कस्याप्युपस्थितेः। वस्तुतस्तु टुत्वं न जातिः । टकारतुल्यस्थानप्रयत्नत्वरूपतया सखण्डत्वात् । जातित्वे च तस्याश्रुट इत्यादौ योग्यव्यक्तिसमवेताष्टत्वादिवदुपस्थितौ विवक्षितवर्णलाभसम्भवादुदित्सवर्ण स्येत्यनर्थकं स्यात्। अत एव सर्वेण् ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादित्यण् ग्रहणमेव प्रत्याख्यातं नोदित्यग्रहणमुपाधेरनुगतत्वात् । तस्मिंस्तु जातिशब्द इति गौणो व्यपदेशः।

न च सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात् द्वितीये इत्वं न प्रवर्तेतेति वाच्यम् । ब्राह्मणो न हन्तव्यः इति च जातिपरयुगपदुपस्थिते नैकस्मिन्नपि युगपद् व्यापारात् । न च द्वितीयोच्चारणसामर्थ्यादित्वं बाध्येतेति वाच्यम्। वृद्धयर्थत्वसम्भवे त्वसामोपक्षये इत्संज्ञाबाधकल्पनानौचित्यात्। श्रवणार्थत्वं तु सर्वथा बाधितं जातिनिर्देशसामर्थ्येति।

न च जातेः प्रत्येकव्यक्तिव्यङ्ग्यतया या एकस्यैवादित्वं न द्वयोरिति वाच्यम् । जातेरेव तावद्व्यक्तिवर्तिन्या आदित्वेनाश्रयणात् तस्याश्चाभेदात् । जातेः सर्वगतत्वेऽपि विजातीयतत्वेनादित्वाध्यवसायात् । तस्यां तु विहितं कार्यं व्यक्तिषु प्रत्येक⁵⁹ पर्यवस्यतीत्येतावत् पक्षे तु युगपत् । नव्यास्तु जातिनिर्देशे प्रत्ययाद्यवयवोपात्वं जातिरिद्धवतीत्यर्थो भवति जातेश्च प्रत्ययाद्यवयवत्वं प्रत्ययाद्यवयव णगतत्वेन व्यक्तिद्वारकम् इत्वं लक्षणकार्ययोगोऽपि तद् व्यक्तिद्वारक एव। तथा च द्वितीय णव्यक्तेः प्रत्ययाद्यवयवाद्यवत्वाभावान्नेत्वं तस्य लभ्यत इत्याहुः। सोऽयं दूषणमिनिवेशनिवधतो दुराग्रहः⁶⁰ तथाहिकिमेवं जातेरवयवत्वमनुपपन्नमुतादित्वमाद्ये हेतुः वाच्यः ।

अमूर्तत्वं सर्वसर्वगतत्वं वेति चेत् यस्य तर्हि विभवं आकाशगुणा वा वर्णाः कथं तस्यामी अवयवा भवन्ति। समुदायैकदेशे यदि व्यक्तेरुत्पत्तेर्वा गौणं तदिति चेत्। तर्हि जातावपि कुतो नेष्यते। तस्यापि समुदायैकदेशे णकारे विभज्यमानत्वात्। अत एव द्वितीयमप्युपपन्नं समुदायस्यादि देशेऽभिव्यक्तेः ।

न च द्वितीय णव्यक्तिगतजाते रादित्व लाभाः। न ह यदि व्यक्तावभिव्यक्तत्वेनादित्वं ब्रूमः । किन्त्वादि देशो स च प्राग् जात्यन्तरव्यञ्जका समवधाने सति यावदग्रे तत्समवधानं तावान् जातेरादिदेशः सति शेषे ऽपूर्वं त्वमादित्वमिति भाष्ये लक्षणात् । भावातिदेशे

स्वव्यक्तिभिरनेकाभिरप्यभिव्यक्ता जातिरादित्वेन व्यपदिश्यते। एकत्वात् स च । निर्देशसामर्थ्यो व्यञ्जकव्यक्तिषु पर्यवस्थापयतीत्यादिकार्यं विनिगमनाविरहात् ।

एवञ्च कृत्वादिव्यक्त्यभिव्यङ्गात्त्वमेवादित्वमस्तु तत्रापि न दोषः । द्वितीयव्यक्तिगतस्यापि सामान्यस्यादिव्यक्तिगतत्वेन तद्वृत्तित्वेन चादित्वस्योपपत्तेः एकत्वात्तस्या यदि व्यक्तिविशिष्टाजातिर्निदिश्येत स्थूलङ्गामितिवत्ततो द्वितीयः व्यक्तिगता न गृह्ये तेति युज्ये त किञ्च्चादिव्यक्तिरूपलक्षणं न च तत्स्वतः कार्यायोगितरोपलक्षिता तु जातिरेकैव सर्वगतास्त्वयम् आक्षिप्तः सुसर्वा स्वपि व्यक्तिषु कार्यमविशेषात्प्रवर्तयिष्यति।

तथा च ईदूदेदिति⁶¹ दीर्घव्यक्तिभिरूपलक्षिते त्वादिनिबन्धनाप्रगृह्यसंज्ञा दीर्घवत्लुपेऽपि प्रवर्तते। दीर्घोच्चारणात् प्रयत्नाधिक्यात्स्वानां न भवतीति स्थितम् । अवश्यं चैतदेवमास्थेयम् कथमन्यथा हलन्ताच्चेत्यत्र दम्भेहल ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सनः कित्वमिति सङ्गच्छत।

यत्वाहुः- तत्रान्तशब्दः सामीप्यवचनः इक्षमीपा² च हत्वजातेरिति जातेश्च सामीप्यं व्यक्तिद्वारकं व्यक्तेश्च विजातीया व्यवहितयोरिगपेक्षया सामीप्यं घटत एव। आद्यक्यवत्त्वं पुनरेकस्यैव न द्वयोरिति तन्ना सामीप्ये परत्वञ्च य व्यवहितोत्तरदेशमात्रवृत्तित्वं न तमूतार्याः सर्वगतायाश्च जातेः सम्भवति। नापि व्यक्तेः पूर्वेण परस्य सामीप्यविधातात् । परया च . पूर्वस्या सनः परत्वाविधातात्। विजातीयाव्यवहितत्वमेव द्वयोरपीगपेक्षया⁶² सामीप्यमिति तु परिभाषामात्रं न हीदं वचनो नापि न्यायः । अथ मतं सजातीयमव्यवधायकमिति। तदादित्वेऽपि सुवचं पूर्वस्य णस्य व्यवधायकत्वेन द्वितीयस्यादित्वं विधातात् ।

अतिप्रसङ्गं अलोन्त्यादित्युपधासंज्ञा संयोगोत्पूर्वस्यापि स्यात् । उपान्त्यस्य व्यवधायकत्वात् । अन्त्यग्रहणं तु विजातीयपरमध्यव्यावृत्त्यर्थे स्यात् । पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् सजातीयव्यवधानं वार्येत इति चेत्। इहाप्यन्तग्रहणात् समीपार्थाद् वार्यत । अथ प्रथमोच्चारितत्वमादित्वं तत् द्वितीयस्य न सम्भवतीति चेत् । तर्हि अव्यवहितोच्चारितत्वं सामीप्यं द्वितीये परत्वं च पूर्वस्मिन्न सम्भवतीति तुल्यम् । तस्माज्जातेरेव सामीप्यपरत्वाद्याश्रयणात्तया खंडदण्डायमानया क्रोडीकृतानां व्यक्तीनां तत्तादात्म्यापन्नत्वेना भेदाध्यवसायादव्यवधायकत्वेन जातिद्वारा सामीप्याद्युपपत्तिरित्यनिच्छतापि स्वीकरणीयं तथा च तद् वदेवादित्वान्तत्वयोरप्युपपत्तेरलं प्रद्वेषेण । अथवा क फक् किदेव एकणकारश्च णिङ्. कथं लैगवायनः । कामयता इति । एवं तर्हि अज् लक्षणयोर्निषेधं वक्ष्यामि।

इदं किल तवाभिमतमिग्लक्षणयोः निषेधेन पुगन्तगुणादीनां सिचि वृद्धयादीनां च निषेधः ओर्गुणा⁶³दीनामुपधा⁶⁴ वृद्धयादीतात्व निषेध इति। तत्रैकपरिभाषा⁶⁵ विषयो निर्दिष्टस्थानिकयोर्गुणवृद्धयोरिक पदवद् च पदमेवोपस्थाप्याज्ञलक्षणयोर्निषेधो विज्ञास्यते ।

कथं यदेतत् किडिति चेत् एतत् किड.त्व च इति वक्ष्यामि। न च मात्रया गौरवं सूत्रारम्भापेक्षया जघीयस्त्वात्। तत्र सर्वासां गुणवृद्धीनामेव स्थानिकत्व व्यभिचारादच् इत्यनर्थकं सदिति करणं मन्तरेणाप्यच इति येन अत्संशब्दतेन विहिते तेन स्त इति विज्ञास्यते। इग्लक्षणत्वपक्षेत्वनिकोऽपि तयोः सम्भवादिकपदसामर्थ्याभावादित्यर्थश्चकारोपेक्ष्यते। न च तस्मै तस्मात् प्रियाष्टै प्रियाष्टे इत्यनचोऽपि गुणवृद्धिसम्भवादच इत्यर्थवदिति क शङ्क्यम् । न धात्वित्यातो धातोरित्यनुवृत्तेर्धातोर्विहिते किडतीति व्याख्यानात् । एवञ्च कृत्वा वैद्यः

कौसल इत्यत्र वृद्धकोसलाजादाच्चड⁶⁶ इति। अज् लक्षणस्यादिवृद्धिर्न निषिध्यते अन्यथा त्रियत्वस्याद्युदात्तार्थत्वेनापि चरितार्थत्वाच्छब्दपरवि प्रतिषेधाच्चडिल्लक्षणे निषेधः स्यात्। यद् वार्धधातुक⁶⁷ इत्यनुवृत्तेस्तत्रैव निषेधो विज्ञास्यते। सार्वधातुके तु जुसि चेति ज्ञापकात्सार्वधातुके किङिति जुस्येवेति नियमाह निषेधसिद्धिः।

न च भाववतीत्यग्र किङित्यनन्तर इति पक्षे प्रतिषेधप्रसः। निमित्तसप्तम्या एव स्थितत्वात्। परसप्तमीपक्षेऽप्यन्तरङ्गे क्विबाश्रयो निषेधे कर्तव्ये बहिरङस्य गुणस्यासिद्धत्वान्निषेधो न भविष्यतीति भाष्य एव समाधानात्। अन्यथा रोरवीतीत्यसिद्धेः।

वस्तुतस्तु⁶⁸ स्वसंज्ञाविधान एव निषेधविज्ञानादतेव विधानानात्वैत्वात्वा नामनिषेधः प्रत्याख्याते सूत्रे कथमिदं लभ्यत इति चेत्। द्विसूत्र्यनुवृत्तेरित्येवेहि वृद्धिरित्येवं य आदैचः गुण इत्येवं अदेडो च इति विहितास्ते किङ.ति चेति। ततश्च कामयत इत्यादावनिषेधः सिद्धः वृद्धावत इति निर्दिष्टस्थानिकत्वादोर्गुणे च व्यावासम्भवे नाच पदानुपस्थाने नानज् लक्षणत्वात्। चितं मृष्ट इत्यादौ चाज् लक्षणत्वान्निषेधो भविष्यति। आदिवृद्ध स्विग्लक्षणाया अपि किञ्चेत्यारम्भसामर्थ्यान्⁶⁹ निषेध इति सर्वेष्टसिद्धिः। अवश्यं चाज् लक्षणयोरेव निषेधो विज्ञेयः। अन्यथा बभूवेत्यत्र णलः कित्वे अचोणितीति वृद्धेर्निषेधो न स्यादनिग्लक्षणत्वात्। अचलक्षणयोस्तु निषेधो एतदपि सिध्यति। न च डिदनुवृत्तिसामर्थ्यादज् लक्षणायापि निषेधो भविष्यतीति वाच्यम्। अन्यवचनाच्चकाराकरणाच्च। संयोगादित्यत्रानुवृत्तिविच्छेदात्। न च सम्बन्धानुवृत्त्या मण्डूकप्लुत्यादिना वा सम्बन्धः।

यत्नाभावात्। अनुवर्तते च नामद्विधयो न चानुवर्तनादेव सम्बध्यन्तेऽपि तर्हि यत्नादित्युक्तेः⁷⁰। तदर्थं चादृष्टकिलष्टकल्पना⁷¹ प्रयासश्च कर्तव्यः स्यादिति यथोक्तमेव साधीयः। तदिदमुच्यते- 'अचो ङ्गितीति⁷² वृद्धिप्राप्तौ 'किङिति चेति⁷³ निषेध इति। नन्वेवमपि न धातुलोप इत्यत्राज् ग्रहणाभावेनाभाजिनाग इत्यनच् लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेधः स्यादिति चेत्। नैष दोषः। 'तेन रक्तं रागादिति⁷⁴ निर्देशात् ज्ञापकादनिक् स्थानिकयोर्निषेधो न भविष्यति। न चैतद् रङ्गे संवरण इत्यस्यरूपं संवरणं चात्र युक्तस्य गुणस्य गुणान्तरेणेति नार्थासतिरतिरपीति वाच्यम्। रक्तमित्यनुयोगिनिर्देशात्प्रतियोगिनोऽपि रजैरव युक्तत्वात्।

किञ्च जवात् रक्तं सुरज्जो मन्ताश्चेति रज्जन लोपिनो ह्रस्वार्थं सिद्धवचनं ज्ञापकं न धात्विति निषेधानिको नास्तीति। यद् वा न धातुलोप इत्येतत् किङ. त्यच इत्यस्मात्परं करिष्यते।

तत्र पूर्वतो पदानुवृत्त्यासामर्थ्यादच् संशब्दने न विहितयोरेव निषेधो विज्ञास्यते। तेनोपधावृद्ध निषेधो न भविष्यति। नन्वेवं किङित्यच इत्यत्र नेत्यनुवृत्तिर्न लभ्येत। एवं तर्हि न किङित्यच इति पठित्वा धातुलोप इति वक्ष्यामि। ता एव मात्राः संहितायामर्धमात्राधिक्यः तत्र नेत्यनुवृत्त्यासिद्धमिति इक्परिभाषा च न कर्तव्या भवति। स्यादेतत् अजलक्षणयोर्निषेधविज्ञाने चिनुतः चितं मृष्ट इत्यत्र निषेधो न स्यात्सार्वधातुकगुणादीनामनज् लक्षणत्वात्। न हितेष्वज् ग्रहणं श्रुतमनुवृत्तं चोपलभ्यते। यदि तु तदर्थमचो गुणवृद्धी इति सूत्रणीयमिति मतं को त्वत्र लाघवे विशेष इति चेत्। उच्यते अनारम्भो पीक⁷⁵ सूत्रे गुणवृद्धयोरात्संध्यक्षरव्यावृत्तिस्तावद्वाध्यादावेव साधिता। व्यञ्जननिवृत्तिः

परं परिशिष्यते। सापि तावदुवचनादितापकैरयमर्थितैव प्राक् । अथापि स्थानिनियमार्थे नार्थः। तदर्थमेवं करिष्यते। इहाचश्चेति परिभाषात् ह्रस्वादीनां स्थानि नियमार्थावश्यमारभ्यते सैवानेन संनिवेशेन पठितव्या 'वृद्धिरादैच्'⁷⁶ अदेगुणः⁷⁷।

न किङ्कत्यचः धातुलोप आर्धधातुके दीधीवेवीटां ऊकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुतः⁷⁸ 'अचश्चेत्यारभ्य'⁷⁹ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यन्तं पठित्वा 'हलोऽनन्तराः संयोग'⁸⁰ इत्यादि पठनीयम् । तत्राचश्चेत्यत्र वृद्धिर्गुणः ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येतत्सर्वमनुवर्तते। ऊकालोऽजित्यतोऽजित्यनुवृत्तेरच् विधीयमानो च एव भवतीत्येव सिद्धे वृद्धयादिशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात्स्वसंज्ञया विधीयमाना वृद्धयादयोऽच एव भवन्तीति सिद्धव्यञ्जनस्यापि व्यावृत्तिः।

न च यत्नाभावाद् गुणवृद्धिपदयोश्चेत्यत्रसम्बन्धः । स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्यैव युक्तत्वात्। न धात्वित्यादौ तदुपक्षीणमिति चेन्। निषेध्यनिर्देशाल्लौकिकादि कारेणाप्युपस्थिति सम्भवे न तत्र स्वरितत्वानुपयोगात् । नापि स्वरितं क्वचिदुपसि तथमित्यत्रोपस्थितये यत्नान्तरमपेक्षते। अधिकारः प्रतियोगं तस्य निर्देशार्थ इति यो मे यो गरूपनिष्ठत इत्युक्तत्वात् । व्यक्तिपक्षाश्रयणात् । यावन्निवर्तकत्वादिदर्शनं तदुपस्थितेर्निवर्तकाभावात् । अन्यथा

प्रत्ययाङ्गाधिकाराणामपि प्रतियोगमुपस्थितये यत्नान्तरमनुसरणीयं स्यात् । नाप्यज् ह्रस्वादिसम्बन्धेनैव नैराकाङ्क्ष्यादुपस्थिताभ्यामपि ताभ्यामनन्वयः स्वरित्वेनोपस्थितिः च तेनैवाकाक्षोत्थापनात् । सम्भूषकारित्वं हि पदानां व्युत्पत्तिः सिद्धम् । ऐतेनोभययोर्नैराकाङ्क्षयोर्यत्नाभावादनन्वयः स्यादित्यपास्तम् । यदप्युपस्थितयोरपितयो कथञ्चित्प्रप्यन्तो नाच् पदेनान्वयः स्यान्नप्रथमान्तेनेति । तदप्यसत्। अच अचो भवतीति गुणादिसाधारणेऽजुपस्थाने सिद्ध विध्यर्थत्वासम्भवात् गुणादिपदानां स्वरूपार्थता पर्यवसानेन ह्रस्वादिपदानामिवाच विशेषणत्वस्यैवावश्यवाच्यत्वात् ।

यत्वाहुः- अचश्चे⁸¹त्यत्र साकाङ्क्षत्वादनन्तरेण पूर्वत्र विधेयतया प्रधानेन च ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यनेनाचयं सम्भाव्यसमुच्चयार्थं तेन परे नाचः स्थानेऽज् भू भवतीत्यन्वयः साध्यते। तावन्मात्रसाधने च यत्नो व्यर्थो विशेषादिति तेनैव ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यस्यज्विशेषणतापि साध्यत इति। तदप्यसत्। यतो न यत्नवैयर्थ्यमचोऽच् भवतीति विध्यर्थं तथाप्युपपत्तेः । विधिनियमसम्भवे विधे नेय ज्यायस्त्वात्। किं कृतं भवति । अचो व्यत्ययः सिद्धं भवति। उपगायतुर्मापन्नयो गर्भिणाय इति।

न च बहुलग्रहणादेव तत्सिद्धिः प्रपञ्चार्थत्वात्। ऋग्रहोर्भ इतिवत् । किन्वाश्रित्यनेनापि पदोपस्थानमेव क्रियते इक पदवत् । तच्छेषेष्वदेर्धेव्युपसर्गस्य हादोनिपायामित्यत्रानन्त्यस्य इस्वाद्यसिद्धेः। तदपवादे चापि दरिद्रासति पायः पानीययमित्यनन्त्यस्यापि निदीर्घनपुंसकह्रस्वादीनां प्रसङ्गात्। तत्र चाच इति षष्ठ्यन्तानुकरणं प्रथमान्तं विधेयत्वात् ।

तत्र च षष्ठ्यन्तेनान्वयस्यादित्यसम्भवदुक्तिकम् । यदा तु तृतीयान्तम् अच् इत्यनेन पदेन गुणादिविधयः संकार्या इति तदा गुणादिपदैः प्रथमान्तैः प्रथमान्तमेव वाच्यदं समानाधिकरण्यबलादन्वेष्यति विशेष्यत्वेन न च विपर्ययेण । अर्थाधिकारे गुणवृद्धिपदयोः स्वरूपपरत्वेनाचं प्रति विशेष्यता सम्भवात् ।

सन्दर्भग्रन्थाः -

1. 'घेर्डिति' (अष्टा - 7.3.111)
2. 'मृजेर्वृद्धिः' (अष्टा - 7.2.114)
3. 'अतोत्वान्तस्य' (अष्टा - 7.2.2)
4. मूलपाठे तिव्यंतरंगत्वाद् असाधुः, सिच्यन्तरंगत्वाद् साधुः ।
5. मूलपाठे यन्तक्षणेत्यत्र असाधुः, यन्तक्षणेत्यत्र साधुः ।
6. मूलपाठे भवेतव्य इति असाधुः, भवत्येक साधुः ।
7. मूलपाठे प्रसंभात् इति असाधुः, प्रसङ्गात् इति साधुः ।
8. 'अतोत्वान्तस्य' (अष्टा - 7.2.2)
9. मूलपाठे निमेधः इति असाधुः, निषेधः इति साधुः ।
10. मूलपाठे विर्वित्य इति असाधुः, निर्वित्य इति साधुः ।
11. मूलपाठे अविर इति असाधुः, अचिर इति साधुः ।
12. मूलपाठे प्रियतिस इति असाधुः, प्रियतिम्न इति साधुः ।
13. "ऋत उत्" (अष्टा - 6.1.111)
14. 'ऋतो कि सर्वनामस्थानयोः' (अष्टा - 7.4.110)
15. कृशो हेतुताक्ष्णीत्यानुलोम्येषु' (अष्टा - 3.2.20)
16. मूलपाठे आद्रकातीति असाधुः, आवकारीति साधुः ।
17. मूलपाठे अवि न ऋत असाधुः, अचि र ऋत साधुः ।
18. अचि र ऋतः (अष्टा - 7,2.100)
19. मूलपाठे वयनं इति असाधुः, चयनं इति साधुः ।
20. मूलपाठे अनागकानां इति असाधुः, अनागमकानां साधुः ।
21. मूलपाठे न्यायक्षुलक इति असाधुः, न्यायमूलक इति साधुः ।
22. युक्तियुक्तं वचो ग्राह्यं न ग्राह्यं गुरुगौरवात्।
23. मूलपाठे णिश्चिग्रहस्य इति असाधुः, णिश्चिग्रहणस्य इति साधुः ।
24. मूलपाठे प्ररिभावाया इति असाधुः, परिभाषाया इति साधुः ।

25. 'सन्यडो: (अष्टा - 6.1.9)
26. मूलपाठे सित्वाददोषात् असाधुः, सिच्छाददोषात् इति साधुः ।
27. 'न मुने' (अष्टा - 8.2.3)
28. मूलपाठे सर्वत्र इति असाधुः, सर्वत्र इति साधुः ।
29. मूलपाठे तिसर्जनीय इति असाधुः, विसर्जनीय इति साधुः ।
30. 'पूर्वत्रासिद्धम्' (अष्टा – 8.2.1)
31. मूलपाठे जास्त इति असाधुः, जातिपक्षो इति साधुः ।
32. मूलपाठे शास्त इति असाधुः, शास्त्र इति साधुः ।
33. 'वाह ऊ' (अष्टा – 6.4.132)
34. मूलपाठे थोथिर्या इति असाधुः, पौर्वापर्या इति साधुः ।
35. मूलपाठे तवाद्यवान् असाधुः, लाद्यवान् इति साधुः ।
36. मूलपाठे इत्येप इति असाधुः, इत्येष इति साधुः ।
37. 'एरू:' (अष्टा – 3.4.86)
38. 'षष्ठी स्थानेयोगा' (अष्टा – 1.1.49)
39. मूलपाठे स्थापिनः इति असाधुः, स्थापितः इति साधुः ।
40. मूलपाठे स्थापित्वेनोपछिति असाधुः, स्थानित्वेनोपस्थितिः इति साधुः ।
41. मूलपाठे स्थावित्वं इति असाधुः, स्थानित्वं इति साधुः ।
42. मूलपाठे आघतौ इति असाधुः, आद्यन्तौ इति साधुः ।
43. आद्यन्तौ टकितौ (अष्टा – 1.1.46)
44. 'क्विति च' (अष्टा – 1.1.5)
45. 'अदेङ् गुण' (अष्टा – 1.1.2)
46. 'कमेर्णिङ' (अष्टा – 3.1.30)
47. 'वाऽवसाने' (अष्टा - 8.4.56)
48. किति च' (अष्टा - 7.2.118)
49. मूलपाठे त्वायवायेति असाधुः, लाघवायेति साधुः ।

50. मूलपाठे किनि इति असाधुः, किति इति साधुः ।
51. मूलपाठे निषध इति असाधुः, निषेध इति साधुः ।
52. मूलपाठे यो राजीतिवत् असाधुः मोरीजीतिवत् साधुः ।
53. मूलपाठे उष्पितौ इति असाधुः, पुष्पितौ इति साधुः ।
54. 'ओर्गुणः' (अष्टा - 6.4.146)
55. 'कमेर्णिङ्' (अष्टा - 3.1.30)
56. मूलपाठे हलोपमामिति इति असाधुः, हलो यमामिति साधुः ।
57. 'हलो यमा यमि लोपः' (अष्टा - 8.4.64)
58. 'हलन्ताच्च' (अष्टा - 1.2.10)
59. मूलपाठे प्रत्येकं इति असाधुः, प्रत्येकं इति साधुः ।
60. मूलपाठे हुराग्रहः इति असाधुः, दुराग्रहः इति साधुः ।
61. 'ईदूदेद्विवचन प्रगृह्यम्' (अष्टा - 1.1.11)
62. मूलपाठे इक्समीया इति असाधुः, इक्समीपा इति साधुः ।
63. मूलपाठे युषधा इति असाधुः, मुषधा इति साधुः ।
64. मूलपाठे परिभावा इति असाधुः, परिभाषा इति साधुः ।
65. 'ओर्गुणः' (अष्टा - 6.4.146)
66. 'वृद्धत्कोसलाजादा' (अष्टा - 4.1.171)
67. मूलपाठे वार्धधातुक इति असाधुः, वार्धधातुक इति साधुः ।
68. मूलपाठे वस्ततस्त इति असाधुः, वस्तुतस्तु इति साधुः ।
69. 'अचो णिति' (अष्टा - 7.2.115)
70. मूलपाठे पन्नादित्युक्तेः असाधुः, यत्नादित्युक्ते साधुः ।
71. मूलपाठे किष्टकल्पना असाधुः, क्लिष्टकल्पना साधुः ।
72. 'अचो णिति' (अष्टा - 7.2.115)
73. 'क्विति च' (अष्टा - 1.1.5)
74. 'तेन रक्तं रागात्' (अष्टा - 4.2.1)

75. मूलपाठे अनारच्चेपीक इति असाधुः, अनारम्भेपीक इति साधुः ।
76. 'वृद्धिरादैच' (अष्टा – 1.1.1)
77. 'अदेड गुण' (अष्टा – 1.1.2)
78. 'ऊकालोऽज्झस्वदीर्घप्लुतः' (अष्टा – 1.2.27)
79. 'अचश्च' (अष्टा – 1.2.28)
80. 'हलोऽनन्तराः संयोगः' (अष्टा – 1.1.7)
81. 'अचश्च' (अष्टा - 1.2.28)